

De betekenis van Whiteheads filosofie voor denken en geloven

Prof. dr. Palmyre-Oomen

in: A. van der Woude & G. van Rheenen (red.), *Denken en geloven: tussen verlichting en verduistering*, (themanummer) *Michsjol* 17/2 (2008), p. 15-21

Inleiding

Bijzonder aan de denker Alfred North Whitehead is dat hij een echte bèta-man is én een echte alfa-man. Hij is geen theoloog, zijn denken is ook niet op de theologie gericht, en toch is hij voor het geloof en voor de reflectie daarop zeer interessant, met name als het gaat over de vraag naar de relatie tussen God en de wereld en tussen God en het lijden. Daar iets van tonen is het doel van deze bijdrage.

1. Biografische schets

Alfred North Whitehead wordt in 1861 geboren in het Engelse Kent. Zijn intellectuele loopbaan kent drie periodes. In de eerste periode (1884-1910) werkt hij in Cambridge op het gebied van de logica en de wiskunde. In deze periode is hij ook zeer geïnteresseerd in theologische vraagstukken en kerkgeschiedenis. Vanwege echter het grote probleem van het kwaad in de wereld in relatie tot Gods veronderstelde almacht, wordt hij meer en meer agnostisch. Pas zo'n twintig jaar later zal zijn agnosticisme gaan wankelen als een zoon van hem sterft in de eerste wereldoorlog. Whitehead is dan inmiddels werkzaam in Londen (1910-1924) op het gebied van de toegepaste wiskunde en het filosofisch grondslagenonderzoek ten aanzien van de natuurwetenschap (ruimte, tijd). Op zijn drieënzestigste wordt Whitehead hoogleraar wijsbegeerte aan de Harvard

University (1924-1937). De metafysica die hij in deze periode gaat ontwikkelen, biedt hem de mogelijkheid God niet als almachtig te zien. Het Godsconcept dat hij als wezenlijk element binnen zijn metafysica ontwikkelt, is dan ook zeer eigenzinnig en in sommige opzichten ver verwijderd van de god-talk van de religie. Op zijn zesenzeventigste gaat hij met emeritaat. Whitehead sterft in 1947, zesentachtig jaar oud.

2. Whiteheads natuurfilosofisch en metafysisch project

Het filosofisch project van Whitehead is gegroeid uit zijn onvrede met het gangbare 'wetenschappelijk materialisme' of 'mechanisme.' Zijn bezwaar tegen die mechanistische zienswijze is tweeledig. Op de eerste plaats strookt ze niet met (dan) moderne natuurwetenschappelijke inzichten waarin materie niet meer begrepen wordt als iets passiefs, maar vooral in termen van activiteit. Op de tweede plaats biedt de mechanistische metafysica geen mogelijkheid om vrijheid en doelgerichtheid te denken. 'Metafysica' is bij Whitehead een nooit eindigende zoektocht naar een samenhangend stelsel van ideeën waarmee idealiter wél alle (esthetische, morele, religieuze en ook natuurwetenschappelijke) ervaring geïnterpreteerd kan worden. Wat hij daarom wil, is een metafysica (als omvattende werkhypothese) waarin activiteit gedacht kan worden én het waarom van die activiteit.¹ Hij introduceert

¹ A.N. Whitehead, *Modes of Thought*, New York: Free Press, 1968 (1e ed. 1938), p.146-147.

daartoe de idee dat wat werkelijk zijnde (*actual entity*) mag heten, wordt gekenmerkt door wording, door zelfwording. En ter wille van het primaat dat hij geeft aan wording, is in zijn concept een principe vereist dat die wording uitlokt. Dit principe noemt hij *principle of concretion*, en aan dit principe verbindt Whitehead de naam van God.

3. Relevantie voor de vraag naar God

Whiteheads Godsconcept komt dus meer voort uit de consequente doordenking van zijn natuurfilosofisch project, dan vanuit geloof of theologie. Maar dat verhindert niet dat het zeer interessant kan zijn voor de geloofsreflectie: juist omdat het vanuit zo'n andere invalshoek vertrekt, kan het misschien helpen ons op bepaalde punten vastgelopen theologisch denken vlot te trekken.

Een grote vraag voor hedendaagse gelovigen is hoe je niet alleen kunt zeggen, maar ook kunt denken dat God in de wereld van invloed is. Moet de ervaring van kwaad, van kapotmakend lijden niet tot de conclusie leiden dat er kennelijk géén God is, althans geen God die ertoe doet? Een conclusie die bovendien veel beter lijkt te passen bij die andere objectie, te weten: de belangrijke plaats die een besef van autonomie inneemt in de wijze waarop wij als gesecculariseerde mensen onszelf en de wereld verstaan. Het zijn deze objecties die het zo moeilijk maken om geloven en denken samen te laten gaan.

Wanneer we hier kijken naar het denken van Whitehead, dan is dat uitdrukkelijk met de achterliggende interesse in hoeverre in dit specifieke denken een beeld van wereld en God naar voren komt dat niet op deze twee klippen stukloopt.²

4. Werkelijk zijnde (*actual entity*)

Zoals gezegd ziet Whitehead 'werkelijkheid' als iets dat ten diepste dynamisch is, gebeurt, wordt. Ieder 'werkelijk zijnde' is een 'gebeuren', zegt hij, waarbij dat 'gebeuren' het beste te begrijpen is als 'organisme'. Whitehead duidt zijn filosofie daarom aan als *philosophy of organism*. Een organisme wordt niet gemaakt maar maakt zichzelf, zoals een boom zichzelf vormt uit water, zonlicht, voedingsstoffen in de bodem, etcetera. Ieder werkelijk zijnde is daarmee subject: het neemt het andere-dan-zichzelf op in zijn zelschepping op een manier die voortkomt uit zijn eigen doel of ordeningsontwerp (een manier die wel gerelateerd is aan, maar niet gedictieerd is door de gegevenheden). Bij Whitehead is er niet een principieel onderscheid tussen subject en object. Ieder elementair zijnde kent een rolwisseling van subject naar object. Iedere gebeurtenis is (als subject) innerlijk verbonden met de eraan voorafgaande gebeurtenissen (objecten), en zelf weer een element (object) in de gebeurtenissen die erop volgen (subjecten). Dit doorgaande karakter van de werkelijkheid duidt Whitehead aan met de term '*creativity*'.

Ieder werkelijk zijnde vormt zich uit de gegevenheden tot een synthese vanuit een bepaald perspectief (ook aan te duiden als doel, of met de aan Sartre ontleende termen: ordeningsontwerp of project). Bij dit ordeningsontwerp moeten we nu stilstaan. Waar is dat op gebaseerd?

5. Concretiseringsprincipe (*principle of concretion*)

Iedere gebeurtenis kan zich op talloze manieren vormen uit het voorgegeven materiaal. Want de doelstelling (of het perspectief, het ordeningsontwerp) vanwaaruit het subject de

wereld als een eenheid ziet, ligt niet besloten in die gegevenheden. Maar het duikt bij Whitehead (anders dan bij de latere subject-filosoof Sartre) niet op uit het niets.³ Het is in dit verband dat Whitehead voor de eerste keer in zijn werk 'God' ter sprake brengt, namelijk als *principle of concretion*.⁴ Waarom heeft Whitehead zo'n concretiseringsprincipe nodig? Zoals een componist met de voorgegeven beslissingen van toonsoort en muziekstijl en in aansluiting op de voorafgaande muzikale lijn 'aanvoelt' of 'voorvoelt' welke muziekfrase nu het mooist is, zo, zegt Whitehead, is er in ieder gebeuren een 'aanvoelen' wat bij de gegeven materialen of voorgegevenheden de mooiste synthesesmogelijkheid zal zijn. Maar dat betekent dat er naast 'materiaal' en 'creativiteit' ook zoiets als een 'waardenstandaard' nodig is die het mogelijk maakt de waarde van de verschillende mogelijke syntheses te 'voelen', en daarmee welke van de verschillende mogelijke syntheses het meest te prefereren is, dat wil zeggen, het meest ervaringsintensief resultaat kan opleveren. Die waardenstandaard waaraan of waardoor een gebeurtenis deze preferentie kan voelen, functioneert zodoende als concretiseringsprincipe: uit de zee van synthesesmogelijkheden is deze mogelijkheid meer te prefereren dan de andere. Vaak – maar lang niet altijd – duidt Whitehead dit concretiseringsprincipe aan als 'God', of preciezer: als 'God naar zijn primordiale kant' (wat er natuurlijk op wijst dat hij meerdere kanten aan God onderscheidt – waarover onder meer).

6. Gods primordiale natuur

God-naar-zijn-primordiale kant (kortweg: Gods primordiale natuur) geeft dus aan de

gebeurtenissen richting door ze de bij hun feitelijke gegevenheden passende mooiste synthesesmogelijkheid als 'doel' te doen voelen.⁵ Het stuit misschien tegen de borst, maar toch is deze werkzaamheid van God nog het beste te vergelijken (al gaat zo'n vergelijking natuurlijk mank) met die van een wiskundige functie, en meer specifiek met een soort optimaliseringsfunctie. Een wiskundige functie koppelt aan iedere mogelijke x een mogelijke y , volgens een bepaalde regel of een bepaald criterium. Zo kan, wanneer x_1 de mogelijke uitgangssituatie van een gebeurtenis representeert, y_1 de best mogelijke synthese van de elementen van die uitgangssituatie representeren. Is echter x_2 de uitgangssituatie, dan is y_2 de meest wenselijke synthese, etcetera. Een dergelijk richtinggevend principe weet niets, wil niets, realiseert niets, maar geeft alleen aan: als dit het geval is, dan is dat het meest wenselijk.

Zonder principe dat aangeeft wat het meest wenselijk is, zegt Whitehead, zonder een attractiegenererend principe, zou er geen voorkeursrichting zijn, en dus geen gebeurtenis ontstaan, en dus geen wereld kunnen zijn. Gods primordiale natuur geeft een nieuw gebeuren een initiële richting door de bij diens feitelijke situatie passende beste mogelijkheid als 'doel' te doen voelen, dat wil zeggen als attractieve mogelijkheid. God 'lokt', zegt Whitehead, en is zo voortdurend de richtinggever die ieder wordend gebeuren oriënteert, en daarmee doet zijn. Maar let wel, het is aan de wordende gebeurtenis zelf om die door God bij de gegeven omstandigheden als meest attractief aangeboden mogelijkheid tot werkelijkheid te maken – of niet. Er is zo in ieder gebeuren een drieslag van

2 Deze problematiek is het centrale onderwerp van mijn: *Doet God ertoe? Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een theologie van Gods handelen*, Kampen: Klement, 2e herziene uitgave, 2004.

3 J.-P. Sartre, *L'être et le néant: essai d'ontologie phénoménologique*, Paris: Gallimard, 1943, IV.1.II.

4 A.N. Whitehead, *Science and the Modern World*, New York: Free Press, 1967 (1e ed. 1925), Chapter XI. Zie hierover ook: Oomen, 'No Concretion without God' (2006).

5 A.N. Whitehead, *Process and Reality: An Essay in Cosmology*, New York: Free Press, (Corrected edition, ed. by D.R. Griffin & D.W. Sherburne), 1978 (1^e ed. 1929), bv. 31, 244, 342-351. Meer hierover in: *Doet God ertoe?*, hoofdstuk 6.

oorzakelijke factoren: *het verleden* (de gegevenheden) dat conditioneert wat mogelijk is; *God* die limiteert wat wenselijk is, gegeven dit concrete feitelijke verleden, die dat doet begeren en daarmee het nieuwe gebeuren als gebeuren in gang zet; en *dat nieuwe gebeuren zelf* dat zich uit die gegevenheden, en meer, of minder, overeenkomstig het aan God ontleende doel tot werkelijkheid concretiseert. De primordiale natuur van God ziet Whitehead als in zichzelf onveranderlijk, maar ze doet in iedere uitgangssituatie een specifieke synthesemogelijkheid als beste voelen en begeren. In ieder ander geval ontleent een gebeurtenis aan Gods primordiale natuur een ander doel. De onveranderlijkheid weersprekt de diversiteit dus niet. Integendeel. Eén overkoepelend doel, of één idee van ‘het’ goede wordt door Whitehead met klem afgewezen.⁶

7. Gods consequente natuur

Naast Gods primordiale natuur benoemt Whitehead in zijn filosofie ook een heel andere kant van God: Gods consequente natuur. Er is namelijk, volgens Whiteheads denkmodel (heel Bijbels, maar zeer anders dan in de klassieke theologie wordt beweerd), ook een invloed van de wereld óp God. God gaat niet alleen aan de wereld vooraf – Gods primordiale kant – maar God volgt ook op de wereld – Gods consequente kant.⁷

Deze ‘volg-kant’ van God staat dus voor de invloed van de wereld op God. God ziet de concrete wereld, en als die wereld verandert, wordt dat toegevoegd aan Gods weet hebben van de wereld. In God wordt het blijvend verzameld.

Het verschil tussen het voorbijgaan van de wereldlijke gebeurtenissen en de altijddurendheid van Gods consequente natuur is te verhelderen met het beeld van een stromend beekje en een bergmeer waarin wel water instroomt maar dat geen verdere afvoer heeft. In de beek stroomt het water voorbij: het komt en verdwijnt. Zo komen en verdwijnen de wereldlijke gebeurtenissen. Maar in het bergmeer verdwijnt het ingestroomde water niet meer. Dat is de ‘altijddurendheid’. Dat betekent niet dat het bergmeer onveranderlijk is, of statisch. Integendeel, het groeit. Zo ook spreekt Whitehead over de ‘groei’ van God.⁸ Alle gebeurtenissen uit het verleden zijn zo opgenomen in Gods ‘nu’, en daarmee ‘ever-present’.⁹

De temporele wereld wordt niet zomaar, zonder meer, in God opgeborgen, als een dossier in een archiefkast, maar wordt door God gezien als wat het kán zijn, dat wil zeggen: getransformeerd naar Gods wijsheid. Voor Whitehead is dit geen eindpunt, geen punt omega. Want van God in zijn consequente volheid gaat opnieuw een invloed uit op de (rest van de) wereld.¹⁰ Het is een ‘bewaring’, een geheugen dat doorwerkt als geweten, dat doorwerkt als liefde, dat doorwerkt als vergeving, als genade: “God is de spiegel die aan ieder schepsel diens eigen grootheid onthult.”¹¹ Door naar God te kijken zien we onszelf terug zoals we zouden kunnen zijn. De ervaring van God in Zijn concrete volheid, van God als ‘Groot Feit’, die ons soms overkomt, is ook te benoemen als een ervaring van eenheid, of een ervaring dat gerealiseerde gebeurtenissen van blijvende betekenis zijn.¹²

8. Tweeledige invloed van God

Zo is er een tweeledige invloed van God op de wereld. In klassieke termen geformuleerd: God als onbewogen bewegener, en God als bewogen bewegener. De eerste invloed, de invloed van Gods primordiale natuur, geldt ten aanzien van alles: lagere en hogere organismen. Gods primordiale natuur doet de bij een bepaalde situatie mooiste synthesemogelijkheid voelen, en constitueert daarmee dat gebeuren. De invloed van Gods consequente natuur kan door de complexiteit ervan alleen door hogere organismen opgevangen worden, en ook die ervaren er maar soms iets van, als gift, als oplichtend besef.

In zekere zin is de invloed van Gods primordiale natuur egocentrisch, namelijk gericht op het beste voor de gebeurtenis zelf. De invloed van Gods consequente natuur, van zijn bewaring van de concrete wereld, is anders van aard: ze kan gevoeld worden als liefde, als vergeving, als samenhang, als in stand blijven van betekenis, als geweten, als oproep de zelfzuchtigheid te overstijgen. Als zodanig staat ze dan enigszins op gespannen voet met het op het zelf gerichte doel dat aan Gods primordiale natuur ontleend wordt.

Keren we nu van de metafysica van Whitehead en zijn Godsconcept terug naar de eerder genoemde kwesties waar het geloof mee worstelt: de problematiek van het lijden, tot expressie komend in vragen als “Hoezo handelt God? Ik heb er bij het ziekbed van mijn goede vriend niets van gemerkt!”, en de autonomieproblematiek – ook te omschrijven als de afwezigheid van God in de ervaring – tot uitdrukking komend in vragen als: “Wat heeft God met de wereld te maken? God breekt toch niet in in het gesloten causale web van de

wereld? God ontnemt mij toch niet mijn vrijheid?” Heeft het op autonomie gebaseerde bezwaar vooral sinds de verlichting aan gewicht gewonnen, het lijden is al van voor christelijke tijden een obstakel om te geloven in een goede, machtige God. We zullen nu verkennen of en hoe Whiteheads filosofisch concept ons denken en geloven in deze verder kan helpen.

9. Lijden als vraag naar God¹³

Gods handelen in de wereld is, volgens de hier gepresenteerde visie, niet het bewerkstelligen van een concreet (fysisch) feit, maar het bewerkstelligen van een verlangen. Dat verlangen speelt ook op het niveau van atomen, want verlangen impliceert bij Whitehead geen bewustzijn (zoals ‘spanning’ dat bijvoorbeeld in de fysica ook niet doet). God wekt een verlangen, steeds aangepast aan de situatie, als het beste, het mooiste voor die impasse, zegt Whitehead.

Nu lijkt ‘wekken van verlangen’ ver af te staan van lijden, maar Whitehead vervolgt de zin waarin hij spreekt over ‘het beste voor die impasse’ als volgt: “Maar als het beste slecht is, dan kan (...) God gepersonifieerd worden als Atè, de godin van het onheil.”¹⁴ Veroorzaakt God dan toch onheil? Ja, op een bepaalde, indirecte manier wel, maar niet als straf of uit wraak of iets dergelijks, maar omdat er helaas niets beters mogelijk is. Zoals een dokter een vreselijk geïnfecteerd been zal amputeren, niet als straf of uit sadistisch genoegen, maar omdat er geen betere mogelijkheid is. Maar dat neemt niet weg, zo geeft Whitehead aan, dat het voor degene die het treft, het karakter heeft van onheil.

Er is nog een andere manier waarop een doel dat lokt als beste mogelijkheid en aldus een gebeurtenis doet ontstaan, op een indirecte manier lijden kan impliceren. Er is namelijk niet slechts

6 Vgl. *Process and Reality*, 84.

7 *Process and Reality*, 344–351. Meer hierover in: *Doet God ertoe?*, hoofdstuk 6.

8 *Process and Reality*, 346.

9 *Process and Reality*, 350.

10 *Process and Reality*, 345–346.

11 A.N. Whitehead, *Religion in the Making*, New York: Meridian, 1960 (1e ed. 1926), 148.

12 A.N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, New York: Free Press, 1967 (1e ed. 1933), 285–286.

13 Voor een uitgebreide uiteenzetting van deze problematiek, zie: *Doet God ertoe?*, hoofdstuk 9.

14 *Process and Reality*, 244.

één wordende gebeurtenis in het spel, maar er is altijd een pluraliteit aan gebeurtenissen. Iedere gebeurtenis wordt gelokt door het doel dat voor die particuliere gebeurtenis het beste is. Maar de doeleinden van die vele gebeurtenissen kunnen heel goed onderling botsen.

Het zijn geen botsingen die door God als zodanig worden gewild of toegelaten, al is God wel de mogelijksvoorwaarde voor ieder van de gebeurtenissen, en dus indirect ook voor hun botsing. De botsing volgt uit de aard van de gegevens waaruit de verschillende gebeurtenissen zich scheppen, zoals ook het feit dat er helaas niets beters mogelijk is, vastzit aan de gegevens.

In die gegevens zit dus een échte, directe oorzaak van lijden: de verzameling mogelijkheden waaruit jij je moet vormen is dusdanig beroerd van samenstelling, dat ook het beste wat je daaruit kunt maken, nog steeds beroerd is. En die gegevens zijn zelf weer het resultaat van eerdere wordingsprocessen en van de subjectieve vrijheid die daarin, hoe gering vaak ook, een rol speelde. Een opeenstapeling van veel kleine, negatief doorwerkende beslissingen kan op die manier maken dat de uitgangssituatie voor een nieuwe gebeurtenis helaas een impasse is.

De echte oorzaken van het afstompende en destructieve lijden zitten dus niet bij God: dat is kenmerkend voor Whiteheads Godsconcept. De echte oorzaken van het lijden moeten gesitueerd worden bij de gegevens van het verleden, en bij de subjectieve vrijheid van de gebeurtenissen zelf.

Er is vanuit deze visie echter veel meer te zeggen over God en het lijden, zoals bijvoorbeeld over God en het overwinnen van lijden. Een veel gehoord misverstand is dat Whiteheads God een God zou zijn die met het lijden meelijdt, maar er verder helaas ook niets aan kan doen. Maar dit is buitengewoon verwijderd van Whiteheads visie, want God is,

binnen het denken van Whitehead, een *conditio sine qua non* voor verlossing uit lijden. God is de motor en het motief van ons streven de ellende te overwinnen of te verminderen. Hoe sterk ook de mens in Whiteheads visie verantwoordelijk is voor het lukken of het mislukken van wat gedaan wordt en wat te doen staat, het is niet zo dat de mens er alléén voor staat. Altijd is er het motiverende, het een-weg-naar-beter-openende en zo helpende aanbod van God, dat nooit ophoudt er te zijn. Belangrijk is het om hier ook die andere kant van God, zijn consequente natuur, naar voren te halen: God die weet heeft van de wereld, die kent en liefheeft en bewaart - die kant mag in dit verband niet onbesproken blijven. Het bewaard zijn in God heeft volgens Whitehead heel veel verschillende effecten: het doet ons vermoeden dat ons doen en laten van belang blijft, en sterker nog: het roept een besef in ons op dat we gekend en bemind worden. God kunnen denken als weethebbende aanwezigheid, zoals Whiteheads concept mogelijk maakt, is buitengewoon belangrijk, zeker ook in een situatie van groot en onophefbaar lijden. Het voedt de hoop dat ook ons eenzaam makend lijden niet plaats vindt onder een blinde hemel, maar *coram Deo*: voor het aangezicht van God.

Het is het concept van Gods consequente natuur, dat Whiteheads Godsbeeld zo anders maakt dan het traditionele filosofisch-theologische beeld. Whiteheads concept maakt dat we, om van een bewogen God te kunnen spreken zoals de Bijbel doet, geen afscheid hoeven nemen van een filosofisch doordachte theologie, van metafysica. En dat is van belang waar theologie aansluiting zoekt bij de seculiere wijze van spreken over de werkelijkheid en zich wil kunnen uitzetten met wat verder omtrent de wereld voor waar gehouden wordt.

Verrassend in Whiteheads filosofie is dat ook het 'bewogen' handelen van God toch niet als een

ad hoc interventie wordt gedacht. Voor alles en iedereen stelt God immers de voorbije wereld present, maar ieder zal dat naar eigen kunnen en vanuit zijn eigen positie anders opnemen.

Voor de theologie is het boeiend dat op deze manier bij Whitehead steeds de twee verschillende sferen van een 'kosmologische God' en van een 'op mensen betrokken God' in één verhaal bij elkaar komen.

10. Afwezigheid van God in de ervaring¹⁵

Wat tot slot te zeggen over dat andere obstakel: de afwezigheid van God in de ervaring? Want het lijkt nu misschien net of we God overal als handelend zouden moeten kunnen waarnemen, wat toch echt niet zo is.

Nee, en dat is het óók niet volgens Whitehead. God bewerkstelligt immers niets concreets, zoals een dirigent geen muziek maakt. De dirigent kun je in directe zin niet horen, zo kun je ook Gods werkzaamheid niet direct waarnemen. Doet God dan niets? Jawel, God bewerkstelligt verlangen.

Maar waar merk je dat verlangen dan? In de lijn van Whiteheads denken moet het antwoord luiden: het is er al voordat je iets bemerkt. Er is niet eerst een subject dat vervolgens door God naar iets toe gelokt wordt, maar het subject-zijn is het verlangend gericht zijn op de aan God ontleende beste realiseringmogelijkheid. Om het te zeggen met een voorbeeld van Whitehead: het bemerken van God is de dorst naar water bij uitdroging.¹⁶ God komt in de ervaring van dat dorstige subject dus niet voor als een voorwerp onder de vele gegevens, maar als de begeerde verandering en ordening daarvan.

Gods afwezigheid in de ervaring kun je verduidelijken met een bril. Een bril merk je niet op

maar kleurt wel je waarneming. God werkt om zo te zeggen als een bril waardoor je de dingen in hun mooiste mogelijke synthese ziet, maar die juist als bril zelf niet gezien wordt.

God komt niet voor in onze ervaring als voorwerp, maar als verlangen, als valuatie van de wereld, als spiegel waarin je jezelf terugziet, als bewaarde wereld.

Tot slot

Whitehead blijkt een boeiende gesprekspartner te zijn voor een theologie die het probleem van God en het kwaad ernstig neemt en die het gesprek zoekt met haar gesecculariseerde context. Voor een theologie dus die geloven én denken serieus wil nemen. ●

Enige verwante publicaties van de auteur:

- *Doet God ertoe? Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een theologie van Gods handelen*, Kampen: Klement, 2e herziene uitgave, 2004.
- 'No Concretion without God', in: F. Beebe, M. Dupuis & M. Weber (eds.), *La science et le monde moderne d'Alfred North Whitehead: Actes des Journées d'étude internationales tenues à l'Université catholique de Louvain 2003*, Frankfurt/Lancaster: Ontos Verlag, 2006, 203-220.
- 'Immanence and Divine Persuasion: Whitehead's Provocative View on the Laws of Nature', in: G.J.Y. Debrock (ed.), *Process Pragmatism: Essays on a Quiet Philosophical Revolution*, Amsterdam/New York: Rodopi Press, 2003, 87-102.
- 'God in het denken van Whitehead: Een eigenzinnig concept', in: *Filosofie* 10 (2001) 6, 15-21.
- 'Lijden als vraag naar God: Een benadering vanuit Whitehead's filosofie', in: *Tijdschrift voor Theologie* 34 (1994) 3, 246-268.

¹⁵ Voor een uitgebreide uiteenzetting van deze problematiek, zie: *Doet God ertoe?*, hoofdstuk 8.

¹⁶ *Process and Reality*, 32.